

วิธีคิดและบทบาทในการนำเรื่องคันทนาไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสาน*

ปฐวิติ มาพบ**

ปรมินท์ จารูร***

รับบทความ: 25 กุมภาพันธ์ 2566

แก้ไขบทความ: 10 เมษายน 2566

ตอบรับ: 28 เมษายน 2566

บทคัดย่อ

บทความนี้ศึกษาการนำเรื่องคันทนาไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสาน มุ่งวิเคราะห์วิธีคิดและบทบาทโดยใช้แนวคิดและทฤษฎีทางคติชนวิทยา โดยเก็บข้อมูลภาคสนามระหว่างปี พ.ศ. 2564 – พ.ศ. 2565 ผลการศึกษาพบว่า มี 4 ประเพณีที่นำเรื่องคันทนาไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสาน ได้แก่ ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีกา บุญสงฆ์บูชาท้าวคันทนา บุญชาวเมือง และบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทนา ประเพณีเหล่านี้นำเรื่องดังกล่าวไปใช้เป็นรูปเคารพ เครื่องประกอบ

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต เรื่อง *ความเชื่อและพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนา* โดยมี รองศาสตราจารย์ ดร.ปรมินท์ จารูร เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

** นิสิตปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (อีเมล: kungkungmapob@gmail.com)

*** รองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (อีเมล: poramin_jaruworn@yahoo.com)

พิธีกรรม และบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การนำไปใช้ดังกล่าวสอดคล้องกับเรื่องคันทานามที่อธิบายภูมินามในแต่ละชุมชน ซึ่งสัมพันธ์กับเหตุการณ์และอนุภาคที่แตกต่างกัน สะท้อนวิถีคิดในการสืบทอดความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องคันทานามที่มีมาแต่เดิม และการเลือกบทบาทที่ตัวละครมีในเรื่องมาสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม ทั้งยังมีบทบาทสำคัญในการสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านและพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ และการส่งเสริมการท่องเที่ยวในบริบทสังคมปัจจุบัน

คำสำคัญ: คันทานาม, ประเพณีพิธีกรรม, บทบาทหน้าที่ของคติชน, สังคมอีสาน

The Ways of Thinking and Functions in Bringing Khanthanam Folktales to Perform Rituals in Isan Communities*

Patiwat Mapob **

Poramin Jaruworn***

Received: February 25, 2023

Revised: April 10, 2023

Accepted: April 28, 2023

Abstract

This article studies how people use Khanthanam folktales to perform the rituals in Isan communities and aims to analyze the ways of thinking and functions according to folklore theory and methodology. The data was collected from field studies carried out during 2021 – 2022. The results found that there are four traditions that use the Khanthanam

* This article is part of the dissertation entitled *Beliefs and Rituals in Isan communities with Place Names related to Khanthanam Folktales* that the advisor is Associate Professor Dr.Poramin Jaruworn.

** Master's student, Department of Thai, Faculty of Arts, Chulalongkorn University (E-mail: kungkungmapob@gmail.com)

***Associate Professor, Department of Thai, Faculty of Arts, Chulalongkorn University (E-mail: poramin_jaruworn@yahoo.com)

tales to perform the rituals, they are 1) The tradition of Buangsuang Phra That Sida (Sida pagoda), 2) Bun Song Ku Bucha Thao Khanthanam, 3) Bun Chao - mueng, and 4) Bun Berg Ban Buangsuang Chao Pu Khatthanam. These traditions enable the tales to be used as icons of worship, ceremonial objects and invocation prayer text calling upon sacred beings in the rituals. Such association to place names related to Khanthanam folktales having different parts and motifs in Isan communities, they reflect the ways of thinking in the transmission belief in the Khantanam that existed originally and the selection of roles of characters to create sanctity in the rituals and have important functions in transmitting of the rites of passage and fertility rites and in the promotion of tourism in the context of present day society.

Keyword: Khanthanam, tradition and ritual, function of folklore, Isan society

เรื่องคันธนามเป็นเรื่องราวที่กล่าวถึงตัวละครเอกที่กำเนิดจากรอยเท้าช้าง เมื่อเติบโตใหญ่จึงออกเดินทางตามหาบิดาผ่านเมืองต่าง ๆ เรื่องคันธนามเป็นเรื่องขนาดยาว เนื้อเรื่องแบ่งเป็น 2 ช่วง คือ ช่วงแรกเริ่มตั้งแต่เหตุการณ์กำเนิดในรอยเท้าช้าง เหตุการณ์ คันธนามออกเดินทางตามหาบิดาผ่านเมืองต่าง ๆ และปราบทุกข์เข็ญจนถึงเหตุการณ์ คันธนามพบบิดา ส่วนช่วงหลังเป็นเหตุการณ์คันธจันทร์ผู้เป็นบุตรออกตามหาคันธนาม จนถึงเหตุการณ์สงครามระหว่างคันธจันทร์กับคันธเนกผู้เป็นบุตรอีกคนของคันธนาม

เนื้อเรื่องกล่าวถึงหญิงม่ายกินน้ำจากรอยเท้าช้างที่มาเหยียบย่ำที่นาของตน จนตั้งครรภ์แล้วคลอดลูกออกมา มีดาบวิเศษติดตัวคือ “คันธนาม” คันธนามเป็นเด็กที่มี พละกำลังเหนือกว่าเด็กทั่วไป วันหนึ่งคันธนามกับมารดาออกไปหาขุดมันในป่า ในขณะที่ มารดากำลังขุดมันแซง ก็มียักษ์มาจับนางหวังจะกินเป็นอาหาร คันธนามได้ยินเสียง มารดาครีดร้องจึงเข้ามาเห็น ต่อสู้กับยักษ์จนได้รับชัยชนะ ยักษ์ร้องขอชีวิตและมอบของ วิเศษให้แก่คันธนาม คือ น้ำเต้าวิเศษ อีกทั้งยังบอกที่ซ่อนทองคำให้แก่คันธนาม และมารดา สองแม่ลูกจึงได้นำทองคำและน้ำเต้าวิเศษกลับบ้าน ความนี้รู้ถึงเจ้าเมือง เจ้าเมืองจึงแต่งตั้งมารดาคันธนามให้เป็นมเหสีและแต่งตั้งคันธนามให้เป็นอุปราช

เมื่อคันธนามเจริญวัยจึงขอมารดาออกเดินทางตามหาบิดาที่เป็นช้าง คันธนาม ออกตามหาบิดาผ่านเมืองต่าง ๆ จนเจอกับชายไม่ร้อยกอและชายเกียจร้อยเล่มและได้ ประลองกำลังกัน คันธนามเป็นฝ่ายชนะ ชายทั้งสองจึงขอเป็นสหายร่วมเดินทางไป กับคันธนาม ทั้งสามคนเดินทางเข้าไปในป่า เจอกับจินายไม้และจับมาประกอบอาหาร คันธนามให้สหายทั้งสองไปหาไฟเพื่อมาทำอาหาร แต่ชายทั้งสองหลงกลของยักษ์ที่แปลง กายเป็นฤๅษีแล้วถูกจับตัวไป คันธนามออกตามหาสหายจนเจอยักษ์แล้วต่อสู้จนได้รับ ชัยชนะ ยักษ์ร้องขอชีวิตและมอบของวิเศษให้คือไม้เท้ากักขั้ตายปลายชี้เป็น และพิณ สามสาย ชายทั้งสามจึงเดินทางตามหาบิดาต่อไป คันธนามและสหายเดินทางมาถึง เมืองร้างแล้วพบกลองใบใหญ่อยู่กลางเมือง เมื่อสหายลั่นกลองก็พบว่ามีคนอยู่ คันธนาม

จึงกรีดหน้ากลองออกแล้วพบนางคำทอง นางจึงเล่าเหตุการณ์ว่าชาวเมืองนี้ถูกลงมา
กินจนหมด คันธนามจึงให้สหายก่อกองไฟล่องลง เมืองลงมาจากฟ้าจึงใช้ดาบวิเศษ
ฟันจนสิ้น แล้วใช้ไม้เท้าวิเศษชุบชีวิตชาวเมืองให้ฟื้นคืนชีพ เจ้าเมืองจึงมอบนางคำทอง
ให้คันธนามและให้ครองบัลลังก์ ภายหลังคันธนามได้สละบัลลังก์ให้แก่ชายไม้อ้อยกอ
แล้วออกตามหาบิดาต่อไป คันธนามกับชายเกวียนร้อยเล่มเดินทางมาถึงเมืองร้างอีกเมือง
พบเสาต้นใหญ่ เมื่อเคาะเสาพบว่ามีนางคำสิงอยู่ข้างใน นางเล่าว่ามีเหยี่ยวฮ้างมากิน
ชาวเมืองจนหมด คันธนามให้สหายก่อกองไฟแล้วปราบเหยี่ยวฮ้างตัวนั้น และมอบบัลลังก์
ให้แก่ชายเกวียนร้อยเล่ม แล้วออกเดินทางตามหาบิดาต่อไป เมื่อเดินทางมาถึงเมืองจำปา
จึงขออยู่กับย่าจำสวน คันธนามพบรักกับลูกสาวเศรษฐีชื่อนางสีไว มีลูกด้วยกัน
คือคันธเนก เจ้าเมืองจำปาออกไปล่าสัตว์แล้วพบยักษ์ ยักษ์จะจับเจ้าเมืองกินแต่เจ้าเมือง
ให้เงื่อนไขว่าจะส่งนักโทษให้ยักษ์กินที่หอผีวันละคน จนนักโทษหมดเมือง เจ้าเมืองจะขอ
ออกไปให้ยักษ์กิน แต่นางสีดาผู้เป็นธิดาขอตอบแทนพระองค์ด้วยการออกไปให้ยักษ์กิน
แทนบิดา เมื่อนางอยู่ในหอผีระหว่างร้อยยักษ์มากิน คันธนามก็มาช่วยนางไว้ทันแล้วได้ต่อสู้
กับยักษ์จนยักษ์สิ้นใจไปเอง ภายหลังเจ้าเมืองจึงให้คันธนามครองบัลลังก์และมอบ
นางสีดาให้เป็นมเหสี ทั้งสองมีลูกด้วยกันคือคันธจันท์ คันธนามออกเดินทางตามหาบิดา
ต่อไป

คันธนามเดินทางมาพบช้างผู้เป็นบิดาที่ป่าหิมพานต์ ก่อนช้างจะสิ้นใจจึงสละ
งาวิเศษทั้งสองข้างให้แก่คันธนาม คันธนามจึงใช้งาวิเศษหาะมาถึงเมืองตักกศิลา
และถูกเจ้าเมืองออกอุบายใช้ไม้เท้าฆ่าตายไปที่คันธนามเพื่อที่ตนจะได้ของวิเศษ
คันธจันท์เมื่อเติบโตใหญ่จึงออกตามหาบิดาแล้วพบว่าบิดาถูกอุบายของเจ้าเมืองตักกศิลา
คันธจันท์จึงทำสงครามจนได้รับชัยชนะและชุบชีวิตบิดาขึ้นมาดังเดิม คันธนามจึงมอบ
ของวิเศษให้แก่คันธจันท์ คันธจันท์นำของวิเศษกลับเมืองแล้วคันธเนกต้องการจะได้
ของวิเศษนั้น จึงเกิดสงครามพี่น้องขึ้น พระอินทร์จึงส่งลมมิตถ์หรือลมกระดิ่งหลวง

มาห้ามสงคราม คันธเนกไม่สามารถสู้ลมมิตได้จึงถูกตัดคอ ส่วนคันธจันทน์สามารถปราบลมมิตได้จึงเป็นฝ่ายชนะและครองเมืองในที่สุด¹

เรื่องคันทนามแพร่หลายในภาคอีสานและภาคเหนือของประเทศไทย รวมถึงสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ส่วนใหญ่รับรู้เรื่องราวในลักษณะวรรณกรรมท้องถิ่นที่เป็นวรรณกรรมลายลักษณ์ โดยเฉพาะในภาคอีสานที่ปรากฏตามวัดเก่าแก่ต่าง ๆ ในรูปแบบใบลาน ธวัช ปุณโณทก (2522, น. 49-59) กล่าวว่า เรื่องคันทนามเป็นวรรณกรรมท้องถิ่นที่จัดอยู่ในประเภทวรรณกรรมนิทานที่เป็นวรรณกรรมคติธรรมอันสอดแทรกไปด้วยสารประโยชน์ทางจิตใจและสังคม เป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตนิยมเทศน์ในพิธีกรรม เช่น การเทศน์ในงันเฮือนดี สอดคล้องกับพจนีย์ เพ็งเปลี่ยน (2542, น. 1607-1616) ที่กล่าวว่า เรื่องคันทนามจัดเป็นวรรณกรรมเด่นอีกเรื่องหนึ่งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กวีผู้ประพันธ์มีเจตนาที่จะบันทึกเรื่องราวให้เป็นชาดกซึ่งจัดเป็นชาดกนอกนิบาต จากความข้างต้นจึงทำให้เห็นว่าเรื่องคันทนามสำนวนลายลักษณ์ในภาคอีสานเป็นวรรณกรรมนิทานชาดกที่มีลักษณะเป็น “ชาดกพื้นบ้าน”²

นอกจากความแพร่หลายในรูปแบบวรรณกรรมลายลักษณ์แล้ว เรื่องคันทนามยังแพร่หลายในรูปแบบวรรณกรรมมุขปาฐะ เกี่ยวข้องกับภูมินามที่เป็นชื่อชุมชนและชื่อสถานที่ในชุมชนอีสาน ชื่อสถานที่ที่ปรากฏอยู่ทั่วไปตามท้องถิ่นต่าง ๆ ถือเป็นหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นการรับรู้ของผู้คนในเชิงประจักษ์เป็นอย่างดีว่า วรรณกรรมเรื่องนี้ได้ฝังลึก จนกลายเป็นความเชื่อของผู้คนว่าสถานที่ในท้องถิ่นของตนเป็นสถานที่

¹ ผู้วิจัยสรุปเนื้อเรื่องคันทนามมาจากหนังสือ *ท้าวคันทนาม: ตำนานแห่งชื่อบ้านนามเมือง และสถานที่ต่าง ๆ ของท้องถิ่นอีสาน* ของ อัมพร นามเหลา (2529) ซึ่งเป็นสำนวนลายลักษณ์ที่เก็บความตั้งแต่ต้นจนจบเรื่อง

² “ชาดกพื้นบ้าน” เป็นคำที่ ศิราพร ณ ถลาง (2545, น. 129) ใช้อธิบายนิทานชาดกนอกนิบาตกลุ่มหนึ่งที่เป็นกรนำนิทานพื้นบ้านมาแปลงเป็นชาดกเมื่อรับอิทธิพลพุทธศาสนา

จริงตามเรื่องดังกล่าว (วิณา วิสเพัญ, 2562, น. 6)

ผู้วิจัยรวบรวมเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งเก็บข้อมูลภาคสนามระหว่างปี พ.ศ. 2564 – พ.ศ. 2565 พบว่า ชุมชนอีสานที่มีชื่อชุมชนและชื่อสถานที่หรือ “ภูมินาม” เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามมีทั้งหมด 10 ชุมชน ใน 5 จังหวัด ได้แก่ 1. บ้านชุมคำ อำเภอภูซำบั้ง จังหวัดอุบลราชธานี 2. ตำบลพุดและบ้านคอนสาย อำเภอดงรัก จังหวัดอุบลราชธานี 3. บ้านยางชุม อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ 4. บ้านด่าน อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ 5. บ้านหลุมโมก อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ 6. บ้านกุ่มคันทนาม อำเภอพนมทราย จังหวัดร้อยเอ็ด 7. บ้านส้มโอง บ้านเล้าเข้า บ้านหินกอง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด 8. อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด 9. บ้านท่าดีหมี่ อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย 10. อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา แต่ละชุมชนมีชื่อชุมชนและชื่อสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามในเหตุการณ์แตกต่างกัน

เมื่อผู้วิจัยลงเก็บข้อมูลภาคสนามในชุมชนอีสานดังกล่าวพบว่า เรื่องคันทนามในบางชุมชนเป็นเรื่องเล่าอธิบายภูมินามสำนวนมุขปาฐะขนาดสั้น ต่างจากสำนวนลายลักษณ์ที่มีขนาดยาว ความโดดเด่นของสำนวนนี้คือมีลักษณะเป็นตำนานสถานที่และชาตกพื้นบ้านที่เกี่ยวข้องกับลักษณะภูมิประเทศ สถานที่สำคัญ อาชีพ เรื่องเล่าท้องถิ่น ทั้งยังเกี่ยวข้องกับความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในชุมชน ปัจจุบันยังพบว่าชุมชนอีสานบางชุมชนนำเรื่องคันทนามไปใช้ด้วยวัตถุประสงค์ต่าง ๆ เช่น นำอนุภาคตัวละครไปสร้างเป็นรูปปั้น นำบางเหตุการณ์ไปสร้างการแสดงแสงสีเสียงในบริบทการท่องเที่ยว บางเหตุการณ์นำไปแต่งเป็นกลอนลำ รวมถึงนำเรื่องคันทนามไปใช้ประกอบพิธีกรรม

ในแง่ประเพณีพิธีกรรมซึ่งผู้วิจัยจะศึกษาในบทความนี้ เบื้องต้นพบว่า ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามมีทั้งหมด 4 ประเพณี ปรากฏในชุมชนอีสาน

3 ชุมชน ในปี พ.ศ. 2564 – พ.ศ. 2565 ที่ผู้วิจัยเก็บข้อมูลภาคสนามพบว่า แต่ละชุมชนนำเรื่องคันทนามมาใช้ประกอบพิธีกรรมในลักษณะต่าง ๆ เช่น เป็นรูปเคารพ เครื่องประกอบพิธีกรรม บทอาถรรพ์เชิงสัญลักษณ์ การนำเรื่องดังกล่าวไปใช้ประกอบพิธีกรรมต่างกันไปทั้งเหตุการณ์และอนุภาคที่ปรากฏภายในเรื่อง รวมไปถึงวัตถุประสงค์ของพิธีกรรมที่สัมพันธ์กับการนำไปใช้ สะท้อนให้เห็นความแตกต่างของแต่ละพิธีกรรม และสัมพันธ์กับประเพณีสืบสานในท้องถิ่น ด้วยลักษณะของประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามข้างต้นจึงนำมาสู่คำถามวิจัยที่ว่า ชุมชนอีสานกลุ่มนี้มีวิถีคิดในการนำเรื่องคันทนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมอย่างไร และการนำไปใช้ดังกล่าวมีบทบาทต่อชุมชนในปัจจุบันอย่างไร

การศึกษาเรื่องคันทนามที่ผ่านมา เป็นการศึกษาด้วยทฤษฎีกรรมลาลักษณ์ ด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา ลักษณะคำประพันธ์ ตัวละคร และคุณค่าต่าง ๆ ที่ปรากฏในเรื่อง อีกทั้งยังมีการศึกษาเรื่องคันทนามที่กล่าวถึงความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมซึ่งเกี่ยวข้องกับบทความของผู้วิจัย ในวิทยานิพนธ์เรื่อง *พระโพธิสัตว์ในชาดกพื้นบ้านอีสาน: ภาพตัวแทนและการประกอบสร้างทางวัฒนธรรม* ของ สุทธินันท์ ศรีอ่อน (2560) ทำให้เห็นว่า “ท้าวคันทนาม” มีการประกอบสร้างความหมายในระดับชาวบ้านผ่านความเชื่อและพิธีกรรมบวงสรวงเจ้าพ่อคันทนาม สะท้อนให้เห็นถึงการผสมผสานความเชื่อระหว่างพุทธศาสนากับความเชื่อเรื่องผี “คันทนาม” ยังเป็นตัวละครที่มีการศึกษาในบทความเรื่อง “ท้าวคันทนาม: ตำนางค์จำปานครของชาวลาวลุ่มน้ำโขง” ของ สุกัญญา สุภญา (2565) ที่พบว่าชื่อตัวละครคันทนามปรากฏในพงศาวดารเมืองจำปาศักดิ์ ในฐานะผู้ครองเมือง สันนิษฐานว่าท้าวคันทนามอาจจะมีความจริงในอดีตสอดคล้องกับบทความเรื่อง “The Identity of the Hero in Lao Myths” ของ โนนสุวรรณ และ หงษ์สุวรรณ (Nonsuwan & Hongsuwan, 2011) ที่พบว่า “ท้าวคันทนาม” หรือ “ท้าวคันทนาม” เป็นวีรบุรุษที่เกี่ยวข้องกับความเหนือธรรมชาติ

และเป็นตัวอย่างของการให้อภัย ทำให้คันทนามเป็นตัวละครที่มีลักษณะเป็นวีรบุรุษ ในตำนานปรัมปราลาว การศึกษา “คันทนาม” ในบทความทั้งสองเรื่องจึงทำให้ผู้วิจัย เห็นว่ากลุ่มคนลาวมีความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครคันทนาม สอดคล้องกับชุมชนอีสาน บางชุมชนที่มีความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม แสดงให้เห็นว่าคันทนาม ไม่ได้เป็นเพียงตัวละครในนิทานเท่านั้น แต่ยังเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คนในชุมชนนับถือและมี พิธีกรรมบูชาอีกด้วย

อย่างไรก็ดี ความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครในนิทานยังมีการศึกษาในบทความเรื่อง “ความหมายและบทบาทของพิธีกรรมการนับถือตัวละครจากเรื่องรามเกียรติ์ในชุมชน บางปลา อำเภอบางพลี จังหวัดสมุทรปราการ” ของ รัตนพล ชื่นคำ, ภาณุพงศ์ อุดมศิลป์ และสุกัญญา สุจนายา (2564) ที่มุ่งศึกษาความหมายและบทบาทของพิธีกรรมการนับถือ ตัวละครจากเรื่องรามเกียรติ์ในชุมชนบางปลา อำเภอบางพลี จังหวัดสมุทรปราการ แล้วพบว่า คนในชุมชนบางปลานับถือตัวละครพระลักษมณ์และพระรามในฐานะ “ผิอารักษ์” ผ่านการบูชาเจว็ด มีพิธีกรรมการนับถือตัวละครที่สะท้อนถึงการผสมผสาน ความเชื่อคือ การนับถือพุทธ พราหมณ์ และผี มีบทบาทต่อชุมชนทั้งระดับบุคคล และระดับชุมชน

เมื่อพิจารณาการนำเรื่องคันทนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสานแล้วพบว่า ชุมชนอีสานไม่เพียงแต่นำตัวละครไปใช้ประกอบพิธีกรรมเท่านั้น แต่ยังนำเหตุการณ์ และรายละเอียดไปใช้ โดยเกี่ยวข้องกับสำนวนเรื่องคันทนามในชุมชนของตนซึ่งแตกต่าง จากชุมชนอื่น ทั้งยังสะท้อนความเชื่อที่สัมพันธ์กับวัตถุประสงค์ของพิธีกรรมนั้น ๆ การศึกษาของรัตนพล ชื่นคำ และคณะ (2564) ให้แนวทางแก่ผู้วิจัยในการศึกษาการนำ เรื่องคันทนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมด้วยวิธีวิจัยทางคติชนวิทยา

การศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามเบื้องต้นพบว่าการนำเรื่องคันทนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสานทั้ง 4 พิธีกรรม มีความเหมือน

และแตกต่างกัน ทั้งลักษณะ วิธีคิด วัตถุประสงค์ และบทบาทของการนำไปใช้ ทำให้ผู้วิจัยสนใจจะศึกษาการนำเรื่องคันทนาไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสาน เพื่อแสดงให้เห็นวิธีคิดและความเชื่อ ผ่านการวิเคราะห์ห่อนุภาคและเหตุการณ์ที่ปรากฏในพิธีกรรมในแต่ละชุมชน ทั้งยังสะท้อนให้เห็นบทบาทของเรื่องดังกล่าวในชุมชนอีสาน ในปัจจุบัน บทความนี้จึงมุ่งศึกษาวิธีคิดและบทบาทของการนำเรื่องคันทนาไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสาน โดยผู้วิจัยจะนำเสนอผลการศึกษาออกเป็น 3 ประเด็นหลัก ได้แก่ 1. ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาในชุมชนอีสาน 2. วิธีคิดในการนำเรื่องคันทนาไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสาน และ 3. บทบาทของการนำเรื่องคันทนาไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสาน

วัตถุประสงค์

เพื่อศึกษาวิธีคิดและบทบาทของการนำเรื่องคันทนาไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสาน

ผลการศึกษา

1. ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาในชุมชนอีสาน

จากที่กล่าวไปในเบื้องต้นว่าเรื่องคันทนาสำนวนมุขปาฐะสัมพันธ์กับชื่อชุมชน และชื่อสถานที่ของชุมชนอีสาน แต่ละชุมชนมีเหตุการณ์แตกต่างกันออกไป ในที่นี้ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงเรื่องคันทนาสำนวนมุขปาฐะในชุมชนที่มีประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว 3 ชุมชน แต่ละชุมชนมีเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาต่างกัน ดังนี้

1. บ้านด่าน อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ เกี่ยวข้องกับตอนคันทนา

ช่วยนางสีดา และตอนค้นธนามสร้างพระธาตุแต่นางสีดาผู้เป็นแม่³

2. บ้านกู่คันธนาม อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด เกี่ยวข้องกับตอนค้นธนามพบสหาย ตอนค้นธนามปราบจันายไม้ และตอนค้นธนามช่วยนางสีดา

3. อำเภอมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด เกี่ยวข้องกับตอนค้นธนามปราบงูชวงหมาสรวง

จะเห็นว่าทั้ง 3 ชุมชนมีเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามแตกต่างกัน โดยเหตุการณ์ดังกล่าวเป็นเหตุการณ์ที่ปรากฏในช่วงแรกของเนื้อเรื่องความโดดเด่นของเหตุการณ์ช่วงแรกนี้คือการออกเดินทางตามหาบิดาและได้ปราบทุกข์เข็ญตามเมืองต่าง ๆ ผู้วิจัยพบว่า ชุมชนอีสานบางชุมชนมีการเล่าโดยการเพิ่มเหตุการณ์และอนุภาคตัวละครนอกเหนือจากสำนวนลายลายลักษณ์ คือเหตุการณ์คันธนามสร้างพระธาตุแต่นางสีดาผู้เป็นแม่ในบ้านด่าน และอนุภาค “หมาสรวง” ในอำเภอมืองสรวงสะท้อนให้เห็นความหลากหลายของเรื่องคันธนามในชุมชนอีสานได้เป็นอย่างดี

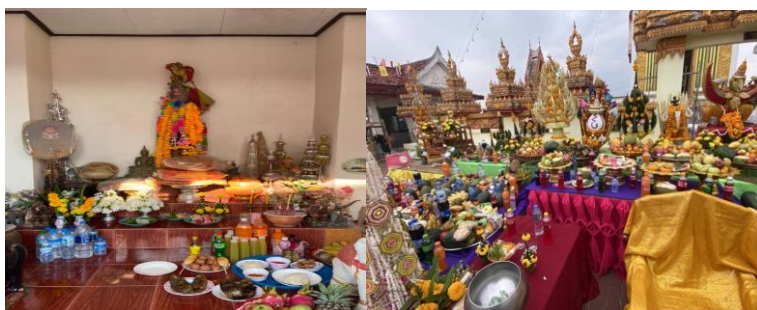
นอกจากความเกี่ยวข้องระหว่างเรื่องคันธนามกับภูมินามที่เป็นสภาพภูมิประเทศและสถานที่สำคัญในชุมชนดังกล่าวแล้วยังพบว่า เหตุการณ์และอนุภาค

³ จากการศึกษาเรื่องคันธนามทั้งข้อมูลเอกสารและข้อมูลภาคสนาม ผู้วิจัยพบว่า มีเพียงสำนวนบ้านด่านที่กล่าวว่านางสีดาเป็นแม่ของคันธนาม ในขณะที่สำนวนอื่นกล่าวถึงแม่ของคันธนามต่างกันไป บ้างก็มีชื่อ เช่น นางคำฮาง นางอัมรา บ้างก็ไม่มีชื่อแต่จะเรียกเป็นลักษณะของผู้หญิง เช่น หญิงม่าย หญิงทันทิก เมื่อวิเคราะห์สำนวนดังกล่าวแล้วพบว่า เหตุการณ์คันธนามสร้างพระธาตุแต่นางสีดาผู้เป็นแม่ เป็นสำนวนที่เล่าเพิ่มเติมจากสำนวนลายลักษณ์ และปรากฏเฉพาะที่บ้านด่าน ทั้งนี้ชื่อ “สีดา” ที่เป็นชื่อเรียกแม่ของคันธนามเป็นชื่อที่ตรงกันกับ “พระสงฆ์ที่ชื่อสีดา” ซึ่งเป็นพระที่คนบ้านด่านนับถือมาตั้งแต่อดีต ชื่อสีดายังตรงกับชื่อเมืองเก่าของบ้านด่านที่เชื่อว่าเป็นเมืองสีดา ชื่อสีดาจึงมีความสำคัญต่อบ้านด่าน ซึ่งใช้เรียกบุคคลสำคัญที่เชื่อว่าศักดิ์สิทธิ์ คือพระสงฆ์สีดา และแม่ของคันธนาม

จากเรื่องดังกล่าวยังไปสัมพันธ์กับอาชีพและเรื่องเล่าท้องถิ่นของคนในชุมชน ทั้งยังมีการนำเรื่องคันทนามไปใช้ประกอบพิธีกรรม ด้วยเชื่อว่าตัวละครหรือเหตุการณ์จากเรื่องคันทนามที่เกี่ยวข้องกับชุมชนของตนเคยเกิดขึ้นจริง

การเก็บข้อมูลภาคสนามในชุมชนอีสานทั้ง 3 ชุมชน ระหว่างปี พ.ศ. 2564 – พ.ศ. 2565 พบว่ามีประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม 4 ประเพณี ดังนี้

1.1 ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีกา ที่บ้านด่าน อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ จัดขึ้นเพื่อบวงสรวงพระบรมสารีริกธาตุที่บรรจุในพระธาตุสีกาและบวงสรวงองค์พระธาตุสีกา ที่เชื่อว่าเป็นที่อยู่ของนางสีกาผู้เป็นแม่ของคันทนามและพระสงฆ์ที่มีชื่อว่าสีกา จัดในวันขึ้น 14 – 15 ค่ำ เดือน 3 บริเวณพระธาตุสีกา บ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ โดยชุมชนบ้านด่าน แต่เดิมบริเวณพระธาตุสีกา (องค์เก่า) มีการนำดอกไม้และอาหารคาวหวานมาไหว้ทุกวันพระ โดยตระกูลของนางพันธุ์แสงหลง มีนางวัน ทองนาค ผู้เป็นยายได้ปฏิบัติมาก่อน (สุบรรณ พงศ์จันโอ, สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2565) ก่อนจะสร้างพระธาตุสีกาองค์ใหม่ครอบบริเวณธาตุองค์เดิม และนำธาตุไม้สีกาองค์เดิมไปจัดเก็บไว้บริเวณศาลาข้างพระธาตุที่สร้างขึ้นใหม่ เกิดพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุ เมื่อปี พ.ศ. 2551 เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

ภาพที่ 1 พิธีบวงสรวงพระธาตุสีกา

ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีกาแบ่งเป็น 2 วัน ในช่วงเช้าของวันแรก เริ่มจากพิธีไหว้ธาตุไม้สีกาที่อยู่ในศาลา ด้วยการนำขันหมากเบ็ง หมากพลู ยามวน จีวร อาหารหวานคาว โดยเฉพาะ ปลา มาไหว้ธาตุไม้สีกา ก่อนจะทำพิธีบวงสรวงพระธาตุ จากนั้นเวลาประมาณ 08.00 น. ผู้เข้าร่วมพิธีกรรม ได้แก่ ประธานในพิธี คนในชุมชนบ้านด่าน และชุมชนใกล้เคียง ตัวแทนจากหน่วยงานราชการท้องถิ่น ได้แก่ โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบลด่าน โรงเรียนด่านอุดมศึกษา และองค์การบริหารส่วนตำบลด่าน พร้อมกันบริเวณหน้าพระธาตุสีกาที่มีการเตรียมเครื่องบวงสรวงพระธาตุสีกาหรือเครื่องประกอบพิธีกรรม ประกอบด้วย พานบายศรี หัวหมู ไก่ต้ม ผลไม้ น้ำหวาน และอาหารหวานคาว นอกจากนี้ยังมี ขันหมากเบ็ง ปลาหนุ่มปลาสาบ และต้นดอกไม้เงิน ซึ่งเชื่อว่าเป็นเครื่องบวงสรวงนางสีกาโดยเฉพาะ

จากนั้นผู้นำประกอบพิธีกรรมคือ นายนาค ดงแดง จะนำกล่าวอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์และกล่าวคำบวงสรวงพระบรมสารีริกธาตุ⁴ เสร็จแล้วจะเป็นการคล้องมาลัยช้างคู่ บริเวณรูปเคารพช้างคู่จะมีเครื่องบวงสรวงตั้งอยู่ ประกอบด้วย ขันหมากเบ็ง กล้วย

⁴ พิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีกาไม่ปรากฏเรื่องคันธนามในบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ บทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์กล่าวถึงการอัญเชิญเทวดา พระบรมสารีริกธาตุที่บรรจุในพระธาตุสีกา และสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ ให้มารับเครื่องบวงสรวง ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าการไม่ปรากฏชื่อตัวละครในตัวบทอาจจะเกี่ยวข้องกับความเชื่อและเรื่องเล่าที่มี 2 ส่วนหลักคือ 1. พระธาตุสีกาสร้างขึ้นแต่พระสงฆ์ที่ซื้อสีกาที่สะท้อนจากการนำจีวรมาถวาย 2. คันธนามสร้างพระธาตุสีกาขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์ให้นางสีกาผู้เป็นแม่ที่สะท้อนจากการนำปลาและต้นดอกไม้เงินมาถวาย ดังนั้นแล้วที่มาของพระธาตุสีกาจึงยังไม่ชัดเจน ทำให้การกล่าวถึงตัวละครคันธนามหรือชื่อนางสีกาอาจจะส่งผลต่อความเชื่อของคนในชุมชนเกี่ยวกับพระสงฆ์ที่ซื้อสีกาด้วยเช่นกัน

อ้อย และผลไม้ต่าง ๆ จากนั้นเป็นการรำบวงสรวงและลาเครื่องบวงสรวงเป็นอันเสร็จพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีกา ส่วนวันที่สองเป็นการปฏิบัติธรรมตลอดทั้งวัน

จากพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีกาพบว่ามีการนำเรื่องคันธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรม 2 ลักษณะ คือ นำไปใช้เป็นรูปเคารพในพิธีกรรม คือ ธาตุไม้สีกาและพระธาตุสีกาซึ่งเป็นวัตถุสัญลักษณ์แทนนางสีกา และช้างคู่ซึ่งแทนช้างผู้เป็นพ่อของคันธนาม สอดคล้องกับเครื่องประกอบพิธีกรรมที่ใช้บวงสรวงรูปเคารพดังกล่าว ได้แก่ ขันหมากเบ็ง ปลาหนุ่มปลาสาว และต้นดอกไม้เงิน ใช้บวงสรวงนางสีกา ส่วนรูปเคารพช้างคู่ใช้ขันหมากเบ็ง กล้วย อ้อย และผลไม้อื่น ๆ ในการบวงสรวง เครื่องประกอบพิธีกรรมที่ใช้บวงสรวงรูปเคารพดังกล่าวมีความหมายดังนี้

ขันหมากเบ็ง ปลาหนุ่มปลาสาว⁵ และต้นดอกไม้เงิน มีความหมายทั้งในทางพิธีกรรมและความหมายที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนในชุมชนบ้านด่าน กล่าวคือการนำขันหมากเบ็งมาเป็นเครื่องประกอบพิธีกรรม ทำให้เห็นถึงการยกระดับตัวละครนางสีกาที่เชื่อว่าเป็นแม่ของคันธนามในสำนวนท้องถิ่นบ้านด่าน ให้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านด่านมาตั้งแต่ก่อนที่จะสร้างพระธาตุสีกาองค์ปัจจุบัน อีกทั้งต้นดอกไม้เงินยังแทนเครื่องบรรณาการที่มาจากบ้านคู่คันธนามที่ถือว่าเป็น “เมืองลูก” นำมาถวายพระธาตุสีกาที่เป็น “เมืองแม่” นอกจากนี้ปลาหนุ่มปลาสาวยังเป็นอาหารในพิธีกรรมที่เชื่อว่าเป็นที่โปรดปรานของนางสีกา ทั้งนี้การใช้ปลามาประกอบพิธีกรรมสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนในบ้านด่านที่หาปลาตามแม่น้ำมูลและห้วยเสียวเป็นอาหาร เนื่องจากเป็นชุมชนที่อยู่ติดกับแหล่งน้ำหลักถึง 2 แห่ง ส่วนเครื่องประกอบพิธีกรรมที่ใช้กับรูปเคารพช้างได้แก่ ขันหมากเบ็ง กล้วย และอ้อย การใช้กล้วยและอ้อยเป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมที่สัมพันธ์กับอาหารที่ใช้เลี้ยงช้างทั่วไป แต่ทว่าการใช้ขันหมากเบ็ง

⁵ นายนาค ดงแดง (สัมภาษณ์, 24 สิงหาคม 2565) กล่าวว่าไว้ว่าปลาหนุ่มปลาสาวคือปลาเล็กปลาใหญ่ ปลาหนุ่มคือปลาช่อน ส่วนปลาสาวคือปลานิล

มาเป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมสำหรับช้าง แสดงให้เห็นว่ารูปเคารพช้างดังกล่าวมีความสำคัญ เนื่องจากอยู่ในบริเวณพระธาตุสี่ตาที่ถือว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านด่านด้วยเช่นกัน

1.2 บุญสงฆ์บูชาท้าวคันธนาม ที่บ้านกู่คันธนาม อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด จัดขึ้นเพื่อบวงสรวงกู่คันธนามและท้าวคันธนาม ในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 บริเวณกู่คันธนาม⁶และศาลท้าวคันธนาม บ้านกู่คันธนาม ตำบลยางคำ อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด โดยชุมชนบ้านกู่คันธนาม

บุญสงฆ์บูชาท้าวคันธนามสืบทอดมาจากประเพณีสรงน้ำกู่คันธนาม ในวันสงกรานต์ ประกอบกับการนำดอกจำปา ไม้ธูป และเหล้าขาว ไปไหว้รูปเคารพท้าวคันธนามและฮ้านเจ้านายซึ่งปัจจุบันคือศาลท้าวคันธนาม ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2551 สภาวัฒนธรรมอำเภอโพนทรายและบ้านกู่คันธนามจึงร่วมกันจัดพิธีกรรมบวงสรวงกู่และรูปเคารพท้าวคันธนาม จนกลายเป็นประเพณีสำคัญของบ้านกู่คันธนาม และอำเภอโพนทรายมาจนถึงปัจจุบัน

⁶ กู่คันธนามเป็นโอโรคยาศาล สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ. 1724 – 1761) อยู่ในบริเวณวัดบ้านกู่คันธนาม ส่วนศาลท้าวคันธนามแต่เดิมเรียกฮ้านเจ้านาย อยู่บริเวณป่าคันธนาม หน้าวัดบ้านกู่คันธนาม

ภาพที่ 2 พิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันธนาม

พิธีบวงสรวงแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกเป็นพิธีบวงสรวงท้าวคันธนาม บริเวณศาลท้าวคันธนาม เริ่มตั้งแต่เวลา 06.00 น. ผู้เข้าร่วมประกอบด้วยชาวบ้าน กู้คันธนาม ชาวบ้านด่าน ตลอดจนชาวบ้านจากหมู่บ้านใกล้เคียงและผู้ที่มาแก้บน นำเครื่องประกอบพิธีกรรมมาจัดเตรียมและไหว้ขอพรหน้ารูปเคารพท้าวคันธนาม เครื่องประกอบพิธีกรรมที่ต้องนำมาบวงสรวงท้าวคันธนาม ได้แก่ ขันหมากเบ็ง น้ำไต้ใบ (น้ำมะพร้าว) ดอกจำปา ผลไม้ 9 อย่าง และบั้งไฟ ก่อนเริ่มพิธีบวงสรวงจะมีพิธีบอกกล่าว พระแม่ธรณี

จากนั้นเวลาประมาณ 08.00 น. ประธานในพิธีกล่าวเปิดงาน และผู้นำประกอบพิธีกรรมคือนายเข้มชาติ พวงจันทร์ นำกล่าวบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งกล่าวถึงท้าวคันธนาม และเหตุการณ์คันธนามปราบจันายไม้รวมถึงเหตุการณ์คันธนามปราบยักษ์ จากนั้นจะเป็นการสรงน้ำท้าวคันธนามด้วยน้ำขมิ้น ต่อด้วยพิธีตบแป้งทาย เลี้ยงเพล พระสงฆ์ และพิธีลาผีฟ้า เป็นอันเสร็จพิธีกรรมบริเวณศาลท้าวคันธนาม ส่วนพิธีกรรมบวงสรวงกู้คันธนาม จัดขึ้นภายในกู้คันธนาม พิธีเริ่มหลังจากเสร็จพิธีบวงสรวงท้าวคันธนาม

การนำเรื่องคันธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมในบุญสงฆ์บูชาคันธนาม ปรากฏในพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันธนาม โดยชุมชนบ้านกู้คันธนามนำเรื่องคันธนามไปใช้เป็นรูปเคารพ ซึ่งสอดคล้องกับความหมายและที่มาของเครื่องประกอบพิธีกรรมและบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ดังนี้

“รูปเคารพท้าวคันธนาม” ในบุญสงฆ์บูชาท้าวคันธนาม บ้านกู้คันธนาม อำเภอโพธาราม จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นรูปเคารพที่สร้างขึ้นเมื่อ ปี พ.ศ. 2525 ข้างศาลท้าวคันธนามที่แต่เดิมเรียกว่าฮ้านเจ้านาย รูปแบบการสร้างมาจากความฝันของนางกลมด้านสมัคร ผู้เป็นนางเทียมท้าวคันธนาม รูปเคารพดังกล่าวมีลักษณะเป็นบุษราคัมใหญ่

ผิวสีดำทั้งตัว เปล้าผมไว้มวยผมกลางศีรษะ สวมเสื้อแขนสั้นอย่างทหารโบราณ สะพายดาบคันชัยศรี ถือน้ำเต้าพิเศษและไม้เท้ากักขั้วตายปลายชี้เป็น สวมผ้าถุงจับ เป็นโจทก์กระเบน ไม่สวมรองเท้าแต่ประดับพาดูรัดและกำไลข้อเท้า

เครื่องประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการบวงสรวงท้าวคันธนาม ได้แก่ ขันหมากเบ็งที่คนในชุมชนบ้านกู่คันธนามแต่ละหลังคาเรือนทำขึ้น น้ำใต้ใบ (น้ำมะพร้าว) ที่เชื่อว่าเป็นน้ำบริสุทธิ์เพื่อถวายพระโพธิสัตว์ ดอกจำปาแทนเมืองจำปาขันซึ่งเป็นเมืองของท้าวคันธนาม ผลไม้ 9 อย่างแทนอาหารที่คันธนามบริโภคในป่าคันธนาม น้ำขมิ้นแทนน้ำหอมที่ชำระล้างท้าวคันธนาม และบั้งไฟที่จุดเพื่อบูชาท้าวคันธนาม นอกจากนี้ในบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ยังกล่าวถึงเหตุการณ์เกี่ยวกับการปราบทุกข์เชิญของคันธนาม ซึ่งเชื่อว่าเป็นเหตุขึ้นในชุมชนบ้านกู่คันธนามอีกด้วย

1.3 บุญชาวเมือง ที่อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด จัดขึ้นเพื่อบวงสรวง สิ่งศักดิ์สิทธิ์บริเวณกู่เมืองสรวง⁷ ในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 บริเวณกู่เมืองสรวง วัดเมืองสรวงเก่า อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด จัดโดยเทศบาลตำบลเมืองสรวง และสภาวัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวง แต่เดิมบุญชาวเมืองคือการนำขันธห้า ดอกไม้ และขันหมากเบ็งมาไหว้กู่เมืองสรวง จากนั้นจะมีการส่งกู่เมืองสรวงในวันสงกรานต์ ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2545 สภาวัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวงร่วมกับปราชญ์อำเภอเมืองสรวง

⁷ “กู่เมืองสรวง” เป็นโบราณสถานประเภทสิ่งก่อสร้างเดี่ยวแบบเจดีย์ แสดงถึงการใช้งานในพื้นที่ต่อเนื่องมาตั้งแต่ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ – วัฒนธรรมเขมร ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 16 -18 (สำนักศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด) กลุ่มคนในอำเภอเมืองสรวงเชื่อว่าเป็นใจเมืองของเมืองเก่าคือเมืองขวงขันธะบุรี บริเวณกู่มีรูปปั้นสิ่งหิโบราณส่วนอก เชื่อว่าเป็น “หมาสรวง” ด้านข้างกู่มีสระน้ำหรือบาราย พื้นดินบริเวณกู่เมืองสรวงมีสีแดงเชื่อว่ามาจากเลือดของหมาสรวง

ได้เริ่มจัดพิธีบวงสรวงกุเมืองสรวงขึ้นจนกลายเป็นประเพณีสำคัญของอำเภอเมืองสรวง ที่สืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน

ภาพที่ 3 พิธีกรรมบวงสรวงกุเมืองสรวง

พิธีกรรมบวงสรวงจะเตรียมเครื่องบวงสรวงตั้งแต่วันขึ้น 14 ค่ำ เดือน 5 ในวันนั้นจะเป็นการไหว้ผีลี้มนุ่มเมืองด้วยการนำอาหารคาวหวานไปวางบนแท่นไม้ตามทิศทั้งสี่ของกุเมืองสรวง ส่วนเช้าของวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 จะวางเครื่องบวงสรวงกุเมืองสรวง ได้แก่ ศาสดราวุธ ขันหมากเบ็ง บั้งไฟ 5 บั้ง หมากพลู ยามวน เหล้า น้ำมะพร้าว ผลไม้ อาหารคาวหวาน และบายศรี มีพิธีบอกกล่าวศาลและบอกกล่าวพระอุปคุตก่อนจะเริ่มพิธีกรรมบวงสรวงกุ

เวลา 08.00 น. ผู้เข้าร่วมคือประชาชนในอำเภอเมืองสรวงและหน่วยงานราชการท้องถิ่นรวมตัวกันบริเวณหน้ากุเมืองสรวง จากนั้นประธานในพิธีกล่าวเปิดงานเสร็จแล้วผู้นำประกอบพิธีกรรมซึ่งเป็นหมอพราหมณ์จะนำประธานในพิธี ตัวแทนมเหศักดิ์ ตัวแทนชะง้าแต่ละชุมชน และผู้เข้าร่วมงานกล่าวคำบวงสรวงสังศักดิ์สิทธิ์ที่กล่าวถึงเทวดาต่าง ๆ และกล่าวถึงตัวละครจากเรื่องคันทนา จากนั้นเป็นการจุดบั้งไฟเสี่ยงทาย การรำบวงสรวง และการสรงน้ำกุเมืองสรวง เป็นอันเสร็จพิธี

จากพิธีกรรมบวงสรวงกู่คันธนามพบว่า มีการนำเรื่องคันธนามไปใช้เป็นรูปเคารพที่สัมพันธ์กับเครื่องประกอบพิธีกรรมและบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดังนี้

กู่เมืองสรวงเป็นวัตถุสัญลักษณ์แทนเมืองที่เกิดเหตุการณ์คันธนามปราบงูชวงหมาสรวง ชาวอำเภอเมืองสรวงเชื่อว่า บริเวณกู่เมืองสรวงคือใจกลางเมืองขวางขันธบุรี ในเรื่องคันธนามสำนวนท้องถิ่น (ตำนานหมาสรวงงูชวง) เป็นที่ที่คันธนามเดินทางมาปราบหมาสรวงงูชวงและช่วยชุบชีวิตชาวเมือง กู่เมืองสรวงจึงเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของชาวเมืองสรวงและมีการประกอบพิธีกรรมบวงสรวง โดยใช้กู่เมืองสรวงแทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของอำเภอ ซึ่งหมายรวมถึงตัวละครจากเรื่องคันธนามในเหตุการณ์คันธนามปราบงูชวง ได้แก่ คันธนาม นางกองสี (นางคำกอง) หมาสรวงงูชวง ชายไผ่ร้อยกอ และชายเกวียนร้อยเล่ม

รูปเคารพหมาสรวงงูชวงปรากฏในประเพณีพิธีกรรมบุญชาวเมือง อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด หมาสรวงงูชวงเป็นตัวละครปักษีที่ปรากฏในเรื่องคันธนามสำนวนท้องถิ่น (ตำนานหมาสรวงงูชวง) รูปเคารพดังกล่าวมีลักษณะเป็นสิ่งขอม ปัจจุบันเหลือเพียงส่วนหน้าอกลงมาถึงเท้า การศึกษาของบุญชู ภูศรี (2560, น. 28-29) พบว่ามีการตีความตัวละครหมาสรวงงูชวงออกเป็น 2 รูปแบบ คือ หมาสรวงและงูชวงเป็นสัตว์คนละตัว และหมาสรวงงูชวงเป็นสัตว์ตัวเดียวกัน

เครื่องประกอบพิธีกรรมที่ใช้บวงสรวงกู่เมืองสรวงรวมทั้งรูปเคารพหมาสรวงงูชวง ได้แก่ ขันหมากเบ็ง 1 คู่ ศาสตราวุธแทนดาบวิเศษ (พระขันชัยแก้ว) ของคันธนาม น้ำมะพร้าวแทนความบริสุทธิ์ และบั้งไฟ 5 บั้งที่มีที่มาจากตอนท้ายของตำนาน “หมาสรวงงูชวง” ที่ต้องจุดบั้งไฟขอให้แถนส่งงูชวงมาให้ น้ำ เป็นบั้งไฟจาก 5 ตำบลของอำเภอเมืองสรวง บั้งไฟแต่ละบั้งจะจุดเพื่อเสีงทายเรื่องต่าง ๆ ตามแต่ละตำบล ได้แก่ เสีงทายเรื่องข้าวปลาอาหาร เสีงทายเรื่องฟ้าฝน เสีงทายเรื่องสุขภาพ เสีงทายเรื่องการเดินทาง และเสีงทายเรื่องความอยู่เย็นเป็นสุข

นอกจากนี้ยังมีการนำเรื่องคันทนาไปใช้ในบทอาถรรพ์เชิงสัญลักษณ์ที่ใช้ในพิธีกรรมบวงสรวง เริ่มใช้มาตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2545 ผู้ที่แต่งคือ นายพรมมา กันสา ปราชญ์ชาวบ้านซึ่งปัจจุบันมีอายุ 90 ปี บทอาถรรพ์เชิงสัญลักษณ์ของอำเภอเมืองสรวง เริ่มต้นด้วยการตั้งนะโม 3 จบ ต่อด้วยการอัญเชิญเทวดา และอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นตัวละครจากเรื่องคันทนาในเหตุการณ์คันทนาปราบพหมาสรวงงูชวง ได้แก่ ท้าวคันทนา พหมาสรวงงูชวง นางคำทอง นางคำสิง ท้าวไผ่ร้อยกอ และท้าวเกวียนร้อยเล่ม

1.4 บุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทนา ที่อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด จัดขึ้นเพื่อตักบาตรทำบุญและบวงสรวงท้าวคันทนาในวันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 7 บริเวณอนุสาวรีย์ท้าวคันทนา บ้านเมืองสรวงใหญ่ อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด โดยวัดบ้านเมืองสรวงใหญ่และชาวบ้านเมืองสรวงใหญ่ บุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทนาเดิมเป็นการทำบุญตักบาตรบริเวณเสาหลักบ้านในบุญข้าชะหรือบุญชำระ ซึ่งเป็นฮีตเดือนเจ็ด ต่อมาเมื่อสร้างรูปเคารพท้าวคันทนาขึ้น จึงมีพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนาตั้งแต่ พ.ศ. 2557 จนถึงปัจจุบัน

ภาพที่ 4 พิธีกรรมบวงสรวงเจ้าปู่คันทนา

บุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คัชนามเริ่มพิธีกรรมตั้งแต่เวลา 07.00 น. พิธีกรรมแบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกเป็นการเจริญพระพุทธรูปและตักบาตร พิธีกรรมส่วนที่สองคือพิธีบวงสรวงเจ้าปู่คัชนาม (ท้าวคันธนาม) เครื่องประกอบพิธีกรรมบวงสรวงเจ้าปู่คัชนาม ได้แก่ ชันหมากเบ็งใหญ่ 1 คู่และชันหมากเบ็งของแต่ละหลังคาเรือนน้ำใต้ใบ (น้ำมะพร้าว) และประทัด

เวลาประมาณ 07.30 น. ผู้นำประกอบพิธีคือนายพรมมา กันสา นำประธานในพิธี และมเหสีภัก ขะจ้ำ นางเทียมซึ่งเป็นตัวแทนของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนชาวบ้านเมืองสรวง และชาวบ้านจากหมู่บ้านใกล้เคียง กล่าวอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ จากนั้นจะเป็นการคล้องมาลัย รูปเคารพท้าวคัชนาม เสาหลักบ้าน และรูปเคารพข้างตามลำดับต่อการจุดประทัด และรำบวงสรวงเป็นอันเสร็จพิธี

จากพิธีกรรมบวงสรวงเจ้าปู่คัชนามพบว่ามีการนำเรื่องคันธนามไปใช้เป็นรูปเคารพ สัมพันธ์กับเครื่องประกอบพิธีกรรมและบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรมดังนี้

“รูปเคารพท้าวคัชนาม” สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2557 โดยพระครูศิริธรรมประโชติ เจ้าอาวาสวัดเมืองสรวงใหญ่ บุญชู ภูศรี (2560, น. 25-27) วิเคราะห์ว่ารูปเคารพท้าวคัชนามได้รับรูปแบบการปั้นมาจากท้าวคันธนาม บ้านกู่คันธนาม แต่มีลักษณะภายนอกที่ต่างออกไป เช่น การเกล้าผมจะเกล้าเล็กกว่า อาวุธวิเศษมีเท่ากัน แต่รูปเคารพท้าวคัชนามหน้าวัดเมืองสรวงจะมีพระชันชัยแก้วยาวกว่า และรูปเคารพท้าวคัชนามสวมฉลองพระบาทเชิงงอนในขณะที่รูปเคารพท้าวคันธนามปั้นเท้าเปล่า

นอกจากนี้ยังมีรูปเคารพข้าง ลักษณะเหมือนข้างเผือก สร้างขึ้นพร้อมกับรูปเคารพท้าวคัชนาม เมื่อปี พ.ศ. 2557 เดิมมี 1 ซ้าง ปัจจุบันพบว่ามี 3 ซ้าง จากคำสัมภาษณ์ของพระครูศิริธรรมประโชติ (สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2564) พบว่าเหตุของการสร้างข้างเผือกคู่กับรูปเคารพท้าวคัชนามเพราะต้องการให้ผู้ทำบุญจรผ่านไปมาบริเวณหน้าวัดเมืองสรวงใหญ่ได้ทราบว่ารูปเคารพบุรุษหน้าวัดเป็นรูปเคารพ

ท้าวคัทรนาม

เครื่องประกอบพิธีที่ใช้วงสรวงรูปเคารพ ได้แก่ ชันหมากเบ็ง น้ำมะพร้าว และประทัด มีความหมายดังนี้ ชันหมากเบ็งคือพานพุ่มดอกไม้บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของกลุ่มคนลาว น้ำใต้ใบ (น้ำมะพร้าว) แทนความบริสุทธิ์ และการจุดประทัดแทนการปิดป่าสิ่งอัปมงคล นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงเรื่องคัทรนามในบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเป็นบทเดียวกันกับที่ใช้ในบุญชาวเมือง กล่าวถึงตัวละครที่อยู่ในเหตุการณ์ คัทรนามปราบหมาสรวงงูชง ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับอำเภอเมืองสรวง

จากการศึกษาประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคัทรนามในชุมชนอีสานทั้ง 4 ประเพณีพบว่า แต่ละประเพณีนำเรื่องคัทรนามไปใช้เป็นรูปเคารพในพิธีกรรม⁸ มีทั้งการสร้างรูปเคารพและการใช้วัตถุสัญลักษณ์แทนตัวละครหรือเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนนั้น ๆ นอกจากนี้ยังมีการนำไปใช้เป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมที่มีความหมายเกี่ยวข้องกับเรื่องคัทรนามและความเชื่อในชุมชน ทั้งยังนำไปใช้เป็นบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ประเพณีเหล่านี้มีอนุภาคและเหตุการณ์ไปใช้แตกต่างกันตามสำนวนที่เกี่ยวข้องกับชุมชนนั้น ๆ ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 1 แสดงการนำเหตุการณ์จากเรื่องคัทรนามในชุมชนไปใช้ประกอบพิธีกรรม

⁸ จากการเก็บข้อมูลภาคสนามในประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคัทรนามทั้ง 4 ประเพณีในปัจจุบันพบว่า อนุภาคจากเรื่องคัทรนามปรากฏในพิธีกรรมในรูปแบบรูปเคารพ เครื่องประกอบพิธีกรรม และบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เมื่อผู้วิจัยสัมภาษณ์เพิ่มเติมแล้วพบว่า ในอดีตที่บ้านกู่คัทรนามมีร่างทรงที่สื่อสารกับตัวละครศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรมทว่าในปัจจุบันไม่มีการเข้าทรงในพิธีกรรมดังกล่าว เนื่องจากร่างทรงหรือนางเทียมมีอายุมากและยังไม่มีผู้รับขึ้นต่อ

ชุมชนอีสาน ที่มีภูมินาม เกี่ยวข้องกับ เรื่องคันทนนาม	เหตุการณ์ จากเรื่องคันทนนาม	ประเพณีพิธีกรรม ที่เกี่ยวข้องกับ เรื่องคันทนนาม	อนุภาค และเหตุการณ์ ที่นำไปใช้ประกอบ พิธีกรรม
1. บ้านด่าน อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ	- ตอนคันทนนามช่วยนาง สีดา - ตอนคันทนนามสร้าง พระธาตุเด่นนางสีดา ผู้เป็นแม่	- ประเพณี บวงสรวง พระธาตุสีดา	- ตัวละครนางสีดา และช้าง - เหตุการณ์คันทนนามสร้าง พระธาตุเด่นนางสีดา
2. บ้านกู่ คันทนนาม อำเภอโพธิ์ทราย จังหวัดร้อยเอ็ด	- ตอนคันทนนามพบสหาย - ตอนคันทนนามปราบ จินายม - ตอนคันทนนามช่วย นางสีดา	- บุญสงฆ์บูชา ท้าวคันทนนาม	- ตัวละครท้าวคันทนนาม - เหตุการณ์คันทนนาม ปราบจินายม - เหตุการณ์คันทนนาม ปราบยักษ์
3. อำเภอ เมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด	- ตอนคันทนนามปราบ งูชวงหมาสรวง	- บุญชาวเมือง - บุญเบิกบ้าน บวงสรวง เจ้าปู่คันทนนาม	- ตัวละครท้าวคันทนนาม, หมาสรวงงูชวง, นางคำ ทอง, นางคิ่ง, ท้าวไผ่ ร้อยกอ, และท้าวเกวียน ร้อยเล่ม - เหตุการณ์งูชวงให้น้ำฝน

ความแตกต่างของอนุภาคและเหตุการณ์ที่ถูกนำไปใช้แสดงให้เห็นความโดดเด่นและความหมายของอนุภาคนั้น ๆ ที่มีต่อชุมชนอีสาน เช่น อนุภาคตัวละครนางสีดาที่ปรากฏเฉพาะพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีดา อนุภาคตัวละครจินายมที่ปรากฏเฉพาะพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนนาม อนุภาคหมาสรวงงูชวงที่ปรากฏในพิธีกรรมบวงสรวงกู่เมืองสรวงและบวงสรวงเจ้าปู่คันทนนาม

จากทั้ง 4 พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนนามจะเห็นว่ามียุคมาจากความเชื่อ

และพิธีกรรมที่สืบทอดกันมาในท้องถิ่นอีสาน จนกระทั่งในช่วง 20 ปีที่ผ่านมาเกิดการสร้างพิธีกรรมขึ้นใหม่ในรูปแบบปัจจุบัน ด้วยความร่วมมือของสภาวัฒนธรรม หน่วยงานรัฐในท้องถิ่น และคนในชุมชน การใช้สถานที่ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามเป็นฐานในการสร้างพิธีกรรมดังกล่าว การสร้างรูปเคารพ ตลอดจนคำเรียกตัวละคร เช่น เจ้าปู่คันทนาม และท้าวคันทนามที่ปรากฏในพิธีกรรม สะท้อนให้เห็นกระบวนการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ของตัวละครที่มาจากความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่สำคัญร่วมกับลักษณะของตัวละครวีรบุรุษที่มาจากชาดกพื้นบ้านที่ได้รับความนิยมและมีเนื้อเรื่องสอดคล้องกับชุมชนในด้านต่าง ๆ

2. วิธีคิดในการนำเรื่องคันทนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสาน

การศึกษาประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามพบว่า ทั้ง 4 ประเพณีพิธีกรรมเป็นประเพณีที่สืบทอดกันมาในท้องถิ่นอีสานมาแต่เดิม คือ ประเพณีฮีตสิบสอง การนำเรื่องคันทนามมาใช้ประกอบพิธีกรรมใน 4 ประเพณี แสดงให้เห็นประเพณีพิธีกรรมที่เปลี่ยนแปลงไปจากอดีต ในลักษณะของการ “สืบทอด” และ “สร้าง” พิธีกรรมโดยมีรากฐานมาจากความเชื่อและพิธีกรรมที่ปฏิบัติมาก่อน ลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับ “ประเพณีสร้างสรรค์” ซึ่งครอบคลุมทั้ง “ประเพณีดั้งเดิม ที่มีการประยุกต์เพื่อนำเสนอใหม่ในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน หรือประเพณีที่สร้างใหม่ที่มีรูปแบบ เนื้อหา หรือวัตถุประสงค์ใหม่ ที่มักเป็นการสร้างจากฐานความเชื่อเดิมที่มีในวัฒนธรรมนั้นแล้วนำมาสร้างความหมายใหม่เพื่อนำเสนอในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นบริบทเศรษฐกิจสร้างสรรค์ บริบทการท่องเที่ยวหรือบริบทข้ามพรมแดน” (ศิราพร ณ ถลาง, 2562, น. 25)

พิธีกรรมบวงสรวงตัวละครจากเรื่องคันทนามเป็นพิธีกรรมที่สร้างขึ้นใหม่อาศัยความเชื่อจากการรับรู้เรื่องราวในฐานะ “ตำนานท้องถิ่น” และนำมาใช้ประกอบ

พิธีกรรมบวงสรวงในฐานะ “ตัวละครศักดิ์สิทธิ์” ที่เป็นการถ่ายทอดบทบาทภายในเรื่องสู่บทบาทในพิธีกรรม อันเป็นวิธีคิดในการนำเรื่องคันทนาไปใช้ประกอบพิธีกรรม ดังนี้

2.1 สืบทอดความเชื่อที่มีมาแต่เดิมเกี่ยวกับเรื่องคันทนาในพิธีกรรมร่วมสมัย

หากพินิจถึงการนำเรื่องคันทนาไปใช้ประกอบพิธีกรรม โดยเฉพาะการนำไปใช้เป็นรูปเคารพ จะเห็นได้ว่ารูปเคารพที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนา ทั้งที่เป็นรูปเคารพตัวละครและวัตถุสัญลักษณ์แทนตัวละคร มีมาก่อนที่จะเกิดพิธีกรรมบวงสรวงแทบทั้งสิ้น เช่น กูเมืองสรวง พระธาตุสีดา รูปเคารพท้าวคันทนาม และรูปเคารพท้าวคัทธนาม รูปเคารพและวัตถุสัญลักษณ์ดังกล่าวเป็นจุดหลักของการประกอบพิธีกรรมบวงสรวงสะท้อนถึงความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องคันทนามที่มีมาก่อนการสร้างพิธีกรรมบวงสรวงขึ้น เพียงแต่เป็นการบูชาในลักษณะของการไหว้ขอพร ไม่ได้มีรูปแบบพิธีกรรมเหมือนกับปัจจุบัน พิธีกรรมบวงสรวงในประเพณีทั้ง 4 จึงเป็นการสืบทอดความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องคันทนามในบริบทสังคมปัจจุบันดังนี้

พิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีดาในปัจจุบันมีจุดประสงค์เพื่อบวงสรวงพระบรมสารีริกธาตุที่บรรจุภายในพระธาตุ และบวงสรวงพระธาตุสีดาองค์ปัจจุบัน รวมถึงธาตุไม้สีดาองค์เก่าที่เชื่อว่าเป็นที่อยู่ของนางสีดาและพระที่ชื่อสีดา ขณะที่แต่เดิมเป็นการไหว้ธาตุสีดาองค์เก่าในวันพระโดยตระกูลที่คอยดูแลองค์ธาตุ เมื่อสร้างพระธาตุสีดาองค์ใหม่ครอบทับบริเวณพระธาตุองค์เดิมก็มีการสร้างประเพณีบวงสรวงขึ้น การบวงสรวงพระธาตุสีดาจึงเป็นการสืบทอดความเชื่อเกี่ยวกับนางสีดา ผ่านวัตถุสัญลักษณ์ทั้งธาตุไม้สีดาองค์เดิม และพระธาตุสีดาองค์ใหม่ ในพิธีกรรมที่สร้างใหม่

บุญสรวงกู่บูชาท้าวคันทนามเป็นประเพณีที่สืบทอดมาจากการสร้างกู่ในวันสงกรานต์และการไหว้ฮ้านเจ้านายและรูปปั้นท้าวคันทนาม ต่อมาสภาพวัฒนธรรม

จึงริเริ่มความคิดในการสร้างพิธีกรรมบวงสรวงขึ้น ทั้งพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันธนาม และพิธีกรรมบวงสรวงกู่คันธนาม การสร้างพิธีกรรมดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงการสืบทอดความเชื่อเรื่องคันธนามที่มีแต่เดิม สืบเนื่องจากการสร้างรูปเคารพท้าวคันธนามเมื่อปี พ.ศ. 2525 และมีการไหว้ขอพรอยู่เสมอ

ส่วน “กู่เมืองสรวง” เป็นสถานที่สำคัญที่เชื่อว่าเป็นใจเมืองเก่า คือเมืองขวางชั้นชะบุรี ปรากฏในเรื่องคันธนามตอนคันธนามปราบหมาสรวงงูขวาง ชาวอำเภอเมืองสรวงต่างมีความเชื่อว่าตัวละครคันธนามและตัวละครอื่นที่อยู่ในเหตุการณ์นี้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่บริเวณกู่เมืองสรวงมาแต่เดิม การสร้างพิธีกรรมบวงสรวงกู่เมืองสรวงโดยสภากว๊านธรรมชาติอำเภอเมืองสรวง ร่วมกับปราชญ์ท้องถิ่น จึงเป็นการสืบทอดความเชื่อแต่เปลี่ยนจากการไหว้บูชาด้วยขันห้าและขันหมากเบ็ง เป็นพิธีกรรมบวงสรวงที่มีเครื่องประกอบพิธีกรรมมากขึ้น เช่น การมีศาสตราวุธในพิธีกรรม หรือแม้กระทั่งการจุดบั้งไฟเสี่ยงทาย สิ่งเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นเครื่องประกอบพิธีที่มีภายหลัง

ความชัดเจนของการสืบทอดความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องคันธนามในพิธีกรรม คือ พิธีกรรมบวงสรวงเจ้าปู่คันทนามที่จัดขึ้นวันเดียวกับบุญข้าชะ ซึ่งจัดขึ้นหลังจากการสร้างรูปเคารพท้าวคันทนามด้วยพิธีเทวภิเษกเสร็จ พิธีกรรมดังกล่าวเป็นการสืบทอดความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครคันธนามที่มีพิธีกรรมบูชาในท้องถิ่นมาแต่เดิม คือบุญข้าเมืองและได้นำความเชื่อดังกล่าวมาสร้างพิธีกรรมบวงสรวงขึ้นใหม่ และสร้างความหมายใหม่ที่สอดคล้องกับจุดประสงค์ของบุญข้าชะให้กับตัวละคร นั่นคือ การประกอบพิธีกรรมเพื่อขจัดปัดเป่าสิ่งอัปมงคลออกไปจากชุมชน

2.2 เลือกบทบาทของตัวละครที่มีในเรื่องมาสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม

วิธีคิดต่อมาในการสร้างพิธีกรรมบวงสรวงตัวละครจากเรื่องคันธนามในปัจจุบัน คือ การเลือกบทบาทของตัวละครจากเรื่องคันธนามมาสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม

ดังนี้

“คันทนาม” เป็นตัวละครเอกที่มีบทบาทคือการปราบศัตรูและช่วยเหลือผู้คนในเรื่องด้วยพลังกำลังที่มากและของวิเศษติดกาย หากพินิจถึงเนื้อเรื่องคันทนามตั้งแต่ต้นจนจบพบว่า บทบาทการปราบทุกข์เข็ญและช่วยเหลือผู้คนหรือแม้กระทั่งไว้ชีวิตศัตรูปรากฏอยู่ตลอดทั้งเรื่อง มีเหตุการณ์ที่กล่าวถึงบทบาทนี้ซ้ำกัน 2 เหตุการณ์ ได้แก่ เหตุการณ์คันทนามปราบหมาสรวงงูชวง และเหตุการณ์คันทนามปราบเหี้ยวฮุ้ง ซึ่งเป็นโครงเรื่องลักษณะเดียวกัน คือ ตัวละครเอกเดินทางไปถึงเมืองร้างแล้วทราบว่ามีสัตว์ประหลาดมากินคน ตัวละครเอกจึงปราบสัตว์ประหลาด ได้สมรสกับลูกสาวเจ้าเมืองและครองเมือง จบด้วยการออกเดินทางตามหาบิดาต่อไป นอกจากเหตุการณ์ที่กล่าวมาแล้วยังมีเหตุการณ์ที่แสดงให้เห็นบทบาทการปราบทุกข์เข็ญของคันทนาม เช่น คันทนามปราบจันายไม้ หรือแม้กระทั่งคันทนามปราบยักษ์ เหตุการณ์คันทนามปราบศัตรูจึงสัมพันธ์กับความเป็น “วีรบุรุษ” ซึ่งถูกเล่าและฝังลึกจนกลายเป็นความเชื่อที่สะท้อนจากพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนาม และพิธีกรรมบวงสรวงกู่เมืองสรวง

การเลือกบทบาทของคันทนามมาสร้างความศักดิ์สิทธิ์ยังพบในพิธีกรรมบวงสรวงเจ้าปู่คันทนาม ด้วยการสร้างความหมายจากเหตุการณ์คันทนามปราบศัตรูให้เป็นคันทนามล้างสิ่งที่ไม่ดีออกไปจากชุมชน คันทนามในฐานะผู้ชำระล้างสิ่งอัปมงคลจึงมีความหมายสอดคล้องกับนัยยะของบุญชำระด้วยเช่นกัน พิธีกรรมบวงสรวงตัวละครคันทนามจึงสะท้อนให้เห็นการนับถือคันทนามในฐานะ “ผีบ้านผีเมือง” ผู้ “ปราบ” และ “ล้าง” อธรรม มีบทบาทในการปกป้องรักษา และบันดาลความอุดมสมบูรณ์แก่ชุมชน หากพินิจการตีความเครื่องประกอบพิธีกรรมร่วมกับการรับรู้เรื่องคันทนามในฐานะชาดกพื้นบ้านในชุมชนอีสานแล้วพบว่า ตัวละครคันทนามมีร่องรอยการนับถือในฐานะ “พระโพธิสัตว์” ที่มีความบริสุทธิ์ด้วยการไม่ถวายสุราแต่กลับถวายน้ำใต้ใบในพิธีกรรมบวงสรวงแทนอีกด้วย

นอกจากนี้ยังมีการเปลี่ยนบทบาทตัวละครฝ่ายร้ายให้กลายเป็นตัวละคร ศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม คือ “หมาสรวงงูชวง” มีบทบาทเป็นตัวละครปฏิกษที่ลงมากัดกิน ชาวเมืองภายในเรื่อง แต่ทว่าในตอนท้ายของเหตุการณ์ดังกล่าวในเรื่องเล่าสำนวน ที่เกี่ยวข้องกับอำเภอเมืองสรวง พบว่างูชวงจากที่เป็นตัวร้ายกลายเป็นตัวละครที่แทน ส่งมาให้หน้าฝน ความดังกล่าวจึงนำมาสู่ความเชื่อการนับถืองูชวงรวมถึงหมาสรวง ว่ามีความศักดิ์สิทธิ์ สามารถให้คุณและให้โทษแก่ชาวเมืองได้นั่นเอง

3. บทบาทของการนำเรื่องคันทานมาไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสาน

“Four Functions of Folklore” คือบทความที่วิลเลียม บาสคอม (William Bascom) ได้จำแนกบทบาทของคติชนออกเป็น 4 ประการ ได้แก่ บทบาทในการอธิบาย ที่มาและเหตุผลในการทำพิธีกรรม บทบาทในการทำหน้าที่ให้การศึกษาในสังคมที่ใช้ ประเพณีบอกเล่า บทบาทในการรักษามาตรฐานทางพฤติกรรมที่เป็นแบบแผนของสังคม และบทบาทในการให้ความเพลิดเพลินและเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคล (ศิริพร ณ ถลาง, 2557, น. 361-363) ทั้ง 4 บทบาท คือ บทบาทของคติชนทั่วไป ทว่า จากการศึกษาระเบียบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทานในปัจจุบันพบว่า ประเพณี ดังกล่าวเป็นการผนวกรวมกันระหว่างประเพณีสืบสาน คือประเพณีฮีตสิบสอง ความเชื่อ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทาน และพิธีกรรมอื่น ๆ ในชุมชนอีสาน ทำให้ประเพณีสืบสาน กลายเป็นประเพณีสำคัญประจำชุมชนที่สามารถ “ขายได้” ในบริบทการท่องเที่ยว การ นำเรื่องคันทานไปใช้ประกอบพิธีกรรมจึงมีบทบาทเด่นในการแสดงวิถีคิดของการ สร้างสรรค์ประเพณี 2 ประการ ได้แก่ บทบาทในการสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปี และพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ และบทบาทในการส่งเสริมการท่องเที่ยวในบริบท สังคมปัจจุบัน ดังนี้

3.1 บทบาทในการสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านและพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์

บทบาทในการสืบทอดพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนผ่าน คือ การสงวนน้ำ และพิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ คือ การจุดบั้งไฟ ดังนี้

การสงวนน้ำปรากฏในบุญสงวนภูเขาหัวคันธนามและบุญชาวเมือง จัดในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 ซึ่งเป็นวันสงกรานต์หรือวันปีใหม่ การสงวนน้ำจึงเปรียบเสมือน การชำระล้างก่อนที่จะเข้าสู่ปีใหม่ ถือเป็นพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปี ในพิธีกรรม เป็นการสงวนน้ำวัตถุสัญลักษณ์และรูปเคารพที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนาม คือ รูปเคารพ หัวคันธนาม กุ่มเมืองสรวง และรูปเคารพพหมาสรวงงูชวง การสงวนน้ำนอกจากจะแสดงให้เห็นนัยยะของการเปลี่ยนผ่านในรอบปีแล้ว ยังสื่อถึงความร่มเย็น สร้างความสบายใจให้แก่ผู้เข้าร่วมพิธีกรรมอีกด้วย

พิธีกรรมขอฝน เป็นหนึ่งในพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ (fertility rite) ในวัฒนธรรมชนชาติไทมีพิธีกรรมขอฝนอยู่หลายพิธี หนึ่งในนั้นคือ การจุดบั้งไฟ ซึ่งเกี่ยวข้องกับตำนานปรัมปราของกลุ่มคนลาว คือเรื่องพญาคันคาก โดยเชื่อว่า หากต้องการน้ำฝนเพื่อจะได้ทำการเกษตร จะต้องจุดบั้งไฟขึ้นฟ้าเพื่อให้แถนรับรู้ และบันดาลฝนให้ตกลงมา พิธีกรรมจุดบั้งไฟจึงอยู่ในช่วงเดือน 6 ซึ่งเป็นช่วงเตรียมดิน ก่อนปลูกข้าว พิธีกรรมสืบทอดมาเรื่อย ๆ จนกลายเป็นฮีตเดือน 6 ของคนลาว - อีสาน เรียกว่าบุญบั้งไฟ

ในพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนาม ได้แก่ บุญชาวเมือง และบุญสงวนภูเขาหัวคันธนาม พบว่ามีการจุดบั้งไฟเช่นกัน บั้งไฟที่นำมานั้นมีจุดประสงค์คือการนำมา ถวายสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ หัวคันธนามในพิธีกรรมบวงสรวงหัวคันธนาม และถวาย สิ่งศักดิ์สิทธิ์บริเวณกุ่มเมืองสรวงซึ่งมีตัวละครจากเหตุการณ์คันธนามปราบพหมาสรวงงูชวง ซึ่งมีที่มาแตกต่างจากการจุดบั้งไฟในฮีตเดือนหก คือ มาจากเหตุการณ์คันธนาม

ปราบหมาสรวงงูชวงหรือตำนานหมาสรวงงูชวงที่ว่า ชาวเมืองสรวงจะต้องจุดบั้งไฟถวายแล่น เพื่อแล่นจะได้ส่งงูชวงมาให้ฝน

จุดประสงค์ที่สำคัญของการจุดบั้งไฟในพิธีกรรมดังกล่าวอีกประการคือการจุดเพื่อขอฝนและเสี่ยงทายความอุดมสมบูรณ์ โดยเฉพาะการจุดบั้งไฟ 5 บั้งในบุญชาวเมือง เพื่อเสี่ยงทายความอยู่เย็นเป็นสุขของชาวเมืองสรวง พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามดังกล่าวจึงเป็นการสืบทอดพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ จากที่ปกติเป็นพิธีกรรมในฮีตเดือนหก ก็ปรากฏในพิธีกรรมที่จัดวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 โดยมีวัตถุประสงค์คือเพื่อบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์และมียะเยาะเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์

3.2 บทบาทในการส่งเสริมการท่องเที่ยวในบริบทสังคมปัจจุบัน

การศึกษาประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามแสดงให้เห็นว่า ชุมชนอีสานนำเรื่องคันทนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมด้วยลักษณะของการสร้างสรรค์ประเพณี หากพิจารณานอกเหนือไปจากวิถีคิดของการนำไปใช้ที่สัมพันธ์กับอนุภาคและเหตุการณ์จากเรื่องคันทนามของแต่ละชุมชนแล้ว จะเห็นว่าการนำเรื่องดังกล่าวไปใช้ในพิธีกรรมยังเป็น “จุดขาย” ในบริบทการท่องเที่ยวอีกด้วย

ปัจจุบันชุมชนอีสานทั้ง 3 ชุมชน ได้แก่ บ้านด่าน บ้านกุ่มคันทนาม และอำเภอเมืองสรวง ต่างก็อยู่ในโครงการชุมชนท่องเที่ยว OTOP นวัตวิถี ซึ่งเป็นโครงการเปิดชุมชนเพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยว ทั้ง 3 ชุมชนต่าง “ชู” เรื่องคันทนามที่เป็นตำนานท้องถิ่นขึ้นมาเพื่อนำเสนอประวัติศาสตร์ชุมชนผ่านเรื่องดังกล่าว ด้วยการนำอนุภาคตัวละครไปสร้างเป็นรูปปั้น นำเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนของตนไปสร้างการแสดงแสงสีเสียง หรือแม้กระทั่งการนำเรื่องคันทนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมเพื่อแสดงให้เห็นความเชื่อในแต่ละชุมชน

การนำเรื่องคันทนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมถึงแม้จะมีมานานแล้วก็จริง ทว่า

การเริ่มต้นพิธีกรรมบวงสรวงจนกลายเป็นประเพณีประจำชุมชน ซึ่งบางประเพณีมีความสำคัญจนกลายเป็นประเพณีประจำอำเภอ ต่างก็มีหน่วยงานผู้อยู่เบื้องหลัง นั่นคือสภาวัฒนธรรมที่มองเห็นเรื่องราวและนำไปใช้เพื่อสะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมของท้องถิ่นตน ได้แก่ สภาวัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวง และสภาวัฒนธรรมอำเภอโพธาราย นอกจากนี้ยังมีหน่วยงานรัฐที่ส่งเสริมให้มีกิจกรรมต่าง ๆ ในประเพณี เช่น การแข่งขันหมากเบ็งในบุญชาวเมือง หรือแม้แต่การแสดงของนักเรียนในบุญสรวงกู่บูชาท้าวคันธนาม ทั้งยังประชาสัมพันธ์ในโลกออนไลน์ผ่านช่องทางของหน่วยงานนั้น ๆ อีกด้วย

นอกจากนี้การจัดประเพณีในสถานที่สำคัญของชุมชน เช่น พระธาตุสีตลากู่คันธนาม และกู่เมืองสรวง ยังแสดงให้เห็นว่าพื้นที่ดังกล่าว ไม่ใช่เพียงสิ่งปลูกสร้างที่มนุษย์สร้างขึ้น หากแต่มีเรื่องราวซึ่งเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวข้องกับสถานที่นั้น ๆ มาอย่างยาวนาน การมาเที่ยวชมสถานที่ดังกล่าวก็เหมือนกับได้รับรู้เรื่องคันธนามที่เกี่ยวข้องกับสถานที่นั้น การนำเรื่องคันธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมจึงมีบทบาทในการส่งเสริมการท่องเที่ยว มีหน่วยงานรัฐเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ประเพณีพิธีกรรมเป็นที่รู้จักในบริบทการท่องเที่ยวนั่นเอง

การศึกษามิติดังกล่าวทำให้เห็นว่า การนำเรื่องคันธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมมีบทบาททั้งต่อความเชื่อและพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่สะท้อนถึงการสืบทอดและสร้างสรรค์ตามบริบทสังคมนั้นคือบริบทการท่องเที่ยว และมีบทบาทต่อกลุ่มคนทั้ง 3 ชุมชนที่นำเรื่องดังกล่าวไปใช้ประกอบพิธีกรรม

สรุปผลการวิจัยและอภิปรายผล

จากการศึกษาวิถีคิดและบทบาทของการนำเรื่องคันธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสานพบว่า ทั้ง 4 ประเพณี ได้แก่ ประเพณีบวงสรวง

พระธาตุสีกา บัญสร่งกุ่มบูชาท้าวคันธนาม บุญชาวเมือง และบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คัธนาม นำอนุภาคและเหตุการณ์จากคันธนามไปใช้เป็นรูปเคารพ เครื่องประกอบพิธีกรรม และบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อนุภาคและเหตุการณ์ที่นำไปใช้มาจากเรื่องคันธนามที่อธิบายภูมินามในชุมชนที่มีประเพณีพิธีกรรมนั้น แสดงให้เห็นความแตกต่างของแต่ละพิธีกรรม นอกจากนั้นยังสะท้อนให้เห็นการสร้างสรรคประเพณีที่มีวิถีคิดในการสืบทอดความเชื่อที่มีมาแต่เดิมเกี่ยวกับเรื่องคันธนามในพิธีกรรมร่วมสมัย และวิถีคิดในการเลือกบทบาทของตัวละครที่มีในเรื่องมาสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม ทั้งยังสะท้อนบทบาทเด่นของการนำไปใช้ 2 ประการ คือบทบาทในการสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านและพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ และบทบาทในการส่งเสริมการท่องเที่ยวในบริบทสังคมปัจจุบัน

จากผลการศึกษาข้างต้น ผู้วิจัยมีประเด็นอภิปรายดังนี้

1. การสืบทอดเรื่องคันธนามในบริบทพิธีกรรมร่วมสมัย

หากพิจารณาถึงการจัดประเภทของนิทาน เนื้อเรื่องคันธนามจัดอยู่ในประเภทนิทานมหัศจรรย์เพราะประกอบไปด้วยอนุภาคความมหัศจรรย์ต่าง ๆ บางกรณีอาจจัดอยู่ในประเภทตำนานวีรบุรุษ ดังการศึกษาของ โนนสุวรรณ และ หงษ์สุวรรณ (Nonsuwan & Hongsuwan, 2011) ที่แสดงให้เห็นว่า “ท้าวคัธนาม” หรือ “ท้าวคันธนาม” เป็นวีรบุรุษที่เกี่ยวข้องกับความเหนือธรรมชาติ และเป็นตัวอย่างของการให้อภัย หรืออาจจะจัดอยู่ในประเภทตำนานหรือประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ดังการศึกษาของ บุญชู ภูศรี (2560) ที่มีการนำเหตุการณ์จากเรื่องคันธนามไปใช้อธิบายประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด ลักษณะนี้ สุกัญญา สุจนายา (2556) เรียกว่า “การเปลี่ยนแปลงประเภทของเรื่องเล่าพื้นบ้าน” ซึ่งขึ้นอยู่กับบริบทของการเล่า ดังเช่นเรื่องคันธนามที่มีบริบทในการเล่าต่างกัน ส่งผลให้ตัวเรื่องไม่ได้ถูกจำกัดว่าเป็นเพียงนิทานประเภทใดประเภทหนึ่ง แต่เดิมเรื่องคันธนามมีการเล่าในงานประเพณีฮีตสิบสอง และใน

งานเขียนตีของวัฒนธรรมลาวอีสาน สะท้อนถึงการดำรงอยู่ของตัวบทในพิธีกรรม ในฐานะเรื่องเล่าที่สร้างความบันเทิงแก่ผู้เล่าและผู้ฟัง การสืบทอดเรื่องราวจึงอยู่ในลักษณะวรรณกรรมลายลักษณ์และมุขปาฐะ แต่ในปัจจุบันผู้วิจัยพบว่า เรื่องคันทนามกลับเป็น “ฐาน” ที่ก่อให้เกิดการสร้างสรรคพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวโดยตรง

การสืบทอดเรื่องราวจึงเป็นการนำอนุภาคหรือเหตุการณ์ไปใช้และอธิบายสิ่งต่าง ๆ ที่ปรากฏในพิธีกรรมนั้น เช่น รูปเคารพในพิธีกรรม ตัวบทที่ใช้ในพิธีกรรม หรือแม้กระทั่งเครื่องประกอบพิธีกรรม ด้วยวิธีคิดในการถ่ายทอดบทบาทของตัวละครที่อยู่ในตัวบทให้กลายเป็นตัวละครศักดิ์สิทธิ์ที่มีบทบาทในพิธีกรรม สะท้อนถึงจุดประสงค์ของการเล่าเรื่องราวที่แตกต่างไปจากเดิม คือการเล่าเพื่อสถาปนาให้ตัวเรื่องกลายเป็นเรื่องที่เคยเกิดขึ้นจริง ตัวละครในเรื่องเคยมีตัวตนอยู่จริง โดยอ้างอิงจากสถานที่สำคัญของชุมชน สอดคล้องกับการศึกษาของสุกัญญา สุจนายา (2565) ที่กล่าวถึงความแพร่หลายของเรื่องคันทนามว่ามีความแพร่หลาย ทั้งในลักษณะของวรรณกรรมลายลักษณ์ และลักษณะวรรณกรรมมุขปาฐะที่เป็นตำนานท้องถิ่นในชุมชนอีสานบางชุมชน อีกทั้งยังพบว่าชื่อตัวละครคันทนามปรากฏในพงศาวดารเมืองจำปาศักดิ์ ในฐานะผู้ครองเมือง และสันนิษฐานว่าท้าวคันทนามอาจจะมีตัวตนจริงในอดีต

2. ตัวละครจากเรื่องคันทนามในฐานะ “สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่สำคัญ” ในชุมชนอีสาน

จากการศึกษาเรื่องคันทนามที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสานพบว่า เรื่องดังกล่าวผูกติดอยู่กับสถานที่สำคัญของชุมชน ได้แก่ พระธาตุสีกาดินบ้านด่าน กู่คันทนามในบ้านกู่คันทนาม กู่เมืองสรวงในอำเภอเมืองสรวง ทำให้ตัวละครสำคัญในเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนนั้น ถูกสร้างความศักดิ์สิทธิ์ผ่านสถานที่สำคัญซึ่งถือว่าเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนแล้วจึงเกิดพิธีกรรมบูชา ดังเช่น ท้าวคันทนามที่เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์บริเวณ

คู่คันธนามและป่าคันธนาม นำมาซึ่งการตั้งศาลและรูปเคารพเพื่อการประกอบพิธีกรรม การสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่ตัวละครจากเรื่องคันธนามสอดคล้องกับการศึกษา ของสุทธินันท์ ศรีอ่อน (2560) ที่ได้ศึกษาการนำเสนอภาพตัวแทนและการประกอบสร้างความหมายทางวัฒนธรรม ผ่านภาพตัวแทนพระโพธิสัตว์ในชาดกพื้นบ้านอีสาน การศึกษานี้ทำให้เห็นว่า “ท้าวคันธนาม” มีการประกอบสร้างความหมายในระดับชาวบ้านผ่านความเชื่อและพิธีกรรมบวงสรวงเจ้าพ่อคันธนาม สะท้อนให้เห็นถึงการผสมผสานความเชื่อระหว่างพุทธศาสนากับความเชื่อเรื่องผี

ผู้วิจัยพบว่าความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องคันธนามที่ปรากฏในพิธีกรรมที่ผู้วิจัยศึกษานั้น ยังสะท้อนให้เห็นความศักดิ์สิทธิ์ของตัวละคร โดยเฉพาะตัวละครคันธนามในฐานะ “อารักษ์บ้านและอารักษ์เมือง” สอดคล้องกับลักษณะชุมชนที่มีความเชื่อดังกล่าว ทั้งชุมชนที่เป็นหมู่บ้าน และชุมชนที่เป็นอำเภอ โดยความเชื่อนี้เป็นความเชื่อที่มีอยู่แต่เดิม และยังคงสืบทอดในพิธีกรรมปัจจุบันอีกด้วย

ผู้วิจัยพบว่า ชุมชนอีสานยังมีการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่ตัวละครอื่นในเรื่อง คันธนาม โดยอ้างเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนเป็นสำคัญ เช่น ตัวละครนางสีดาในฐานะ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพระธาตุสีดา และตัวละครหมาสรวงงูชวงในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำกู๋ เมืองสรวง การสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่ตัวละครในนิทานสอดคล้องกับการศึกษา ของรัตนพล ชื่นคำ และคณะ (2564) ที่มุ่งศึกษาความหมายและบทบาทของ พิธีกรรมการนับถือตัวละครจากเรื่องรามเกียรติ์ในชุมชนบางปลา อำเภอบางพลี จังหวัด สมุทรปราการ ด้วยการวิเคราะห์และตีความโดยใช้แนวคิดเรื่องอนุภาค เรื่องสัญลักษณ์ และบทบาท ตามระเบียบวิธีวิจัยทางคติชนวิทยา ผลการศึกษาพบว่า คนในชุมชน บางปลานับถือตัวละครพระลักษมณ์และพระรามในฐานะ “ผีอารักษ์” ผ่านการบูชาเจริญ มีความสำคัญสูงกว่าอารักษ์อื่นในชุมชน นอกจากนี้ยังปรากฏการนับถือตัวละครอื่น ในฐานะ “บริวาร” ได้แก่ แม่สีดา แม่เบญกาย พ่อสุครีพ พ่อหนุมน และพ่อชมพูนวน

มีพิธีกรรมการนับถือหรือเรียกว่าประเพณีแห่เจว็ดเจ้าพ่อพระราม-พระลักษมณ์ สะท้อนถึงการผสมผสานความเชื่อคือการนับถือพุทธ พราหมณ์ และผี ทั้งยังมีบทบาททั้งระดับปัจเจก เช่น เรื่องการให้โชคลาภ การรักษาโรค และมีบทบาทในระดับชุมชน เช่น เป็นที่พึ่งทางใจและปกป้องคนในชุมชน เช่นเดียวกับวิถีคิดในการเลือกบทบาทของตัวละครที่มีในเรื่องคันทนา มาสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรมในชุมชนอีสาน ในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชน มีลักษณะคล้ายกับอารักษ์หรือผีบ้านผีเมืองที่มีบทบาทต่อชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทบาทที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมข้าวที่อยู่ในช่วงเวลาของการเปลี่ยนผ่านเพื่อความอุดมสมบูรณ์ และบทบาทในการสร้างสรรค์ประเพณีเพื่อตอบสนองต่อบริบทการท่องเที่ยวในปัจจุบัน การสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่ตัวละครในนิทานจึงสะท้อนให้เห็นลักษณะร่วมทางความคิด ในการนับถือตัวละครจากนิทานของกลุ่มชนทั้งสองกลุ่ม

พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาจึงเป็นพื้นที่ที่มีการสร้างสรรค์เรื่องราวผ่านวิถีคิดของแต่ละชุมชน แสดงถึงพลวัตของเรื่องคันทนาที่ยังคงดำรงอยู่อย่างมีบทบาทในชุมชนอีสาน ภายใต้บริบทปัจจุบันที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของเรื่องเล่าในสังคมไทย

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

ธวัช ปุณโณทก. (2522). *วรรณกรรมอีสาน*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

บุญชู ภูศรี. (2560). การประกอบสร้างและพลวัตประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจากภายใน: กรณีอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด. *วารสารใบลาน มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี*, 2(2), 19-41.

- พจน์ เพ็ญเปลี่ยน. (2542). ท้าวคัชณาม: วรรณกรรมนิทาน. ใน *สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 5* (น. 1607-1616). กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์
- รัตนพล ชื่นคำ, ภาณุพงศ์ อุดมศิลป์ และ สุกัญญา สุจฉายา. (2564). ความหมายและบทบาทของพิธีกรรมการนับถือตัวละครจากเรื่องรามเกียรติ์ในชุมชนบางปลา อำเภอบางพลี จังหวัดสมุทรปราการ. *วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้*, 9(2), 121-142.
- วิณา วิสเพ็ญ (บรรณาธิการ). (2562). *คัชณาม: วรรณกรรมสองฝั่งโขง*. มหาสารคาม: กลุ่มงานอนุรักษ์เอกสารโบราณ สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ศิริพร ณ กลาง. (2545). *ชนชาติไทยในนิทาน: แลลอดแว่นคติชนและวรรณกรรมพื้นบ้าน*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศิริพร ณ กลาง. (2557). *ทฤษฎีคติชนวิทยา: วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน – นิทานพื้นบ้าน* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศิริพร ณ กลาง. (2562). *“คติชนสร้างสรรค์” บทสังเคราะห์และทฤษฎี* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- สุกัญญา สุจฉายา. (2556). *วรรณกรรมมุขปาฐะ*. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุกัญญา สุจฉายา. (2565). ท้าวคัชณาม: ตำนานเจ้าปานครของชาวลาวลุ่มน้ำโขง. *วารสารเมืองโบราณ*, 48(1), 81-89.
- สุทธินันท์ ศรีอ่อน. (2560). *พระโพธิสัตว์ในชาดกพื้นบ้านอีสาน: ภาพตัวแทนและการประกอบสร้างทางวัฒนธรรม* (วิทยานิพนธ์ดุขฎฐิปัตติ สาขาภาษาไทย). มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, มหาสารคาม.

ปีที่ 40 ฉบับที่ 1 (มกราคม – มิถุนายน 2566)

อัมพร นามเหลา. (2529). *ท้าวคัทรนาม: ตำนานแห่งชื่อบ้านนามเมือง และสถานที่ต่างๆ ของท้องถิ่นอีสาน*. นครราชสีมา: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดนครราชสีมา วิทยาลัย
ครุญนครราชสีมา.

ภาษาต่างประเทศ

Nonsuwan, A. & Hongsuwan. P. (2011). The identity of the Hero in Lao Myths.
Journal of Mekong Societies, 7(2), 109–128.